

Over metaforen in de economie

PROF. DR. J. PEN *

Iemand zegt: „De economie is een koele wetenschap, die geen boodschap heeft aan metaforen. Ons vak is een combinatie van logica en empirie, wij zoeken naar verifieerbare of falsifieerbare hypothesen en de metafoor, die immers verwijst naar iets alsof het iets anders was, werkt daarbij alleen maar storend. Wie beweert dat Piet een ezel is of de wereld een pijp kaneel, beweert iets dat van stond af aan niet klopt. Zulke beweringen verlagen het niveau van de verifieerbaarheid en de falsifieerbaarheid. Een metafoor is strikt genomen onwaar en onstrikt genomen halfwaar. Aan onwaarheden en halve waarheden heeft de wetenschap geen behoefte. Laten wij dus de metaforen vermijden.”

Bovenstaande stelling staat tussen aanhalingstekens om haar in twijfel te kunnen trekken. Zeker, er bestaan economieën die zo denken en zij bevinden zich in eerbiedwaardig gezelschap – bij voorbeeld in het gezelschap van Locke, want het probleem is al oud. Maar zij lijken op juffrouw Laps, die geen zoogdier wilde wezen, en op monsieur Jourdan, die ervan opkeek toen iemand hem vertelde dat hij proza sprak; zij het dan dat de laatste aangenaam getroffen was en de eerste niet. Economen gebruiken metaforen bij het leven. Ik heb dat fijntjes ingebouwd toen ik de bovengeciteerde vakgenoot een metafoor in de mond legde – de lezer moet maar even nakijken waar dat gebeurd is.

Goed, kan de geciteerde purist tegenwerpen, economen gebruiken wel eens metaforen, maar dat is geen reden om deze praktijk goed te keuren. Het blijven insluipsels. Ze geven misschien wel iets levendigs aan de betoogtrant, maar zulke ornamenten horen toch eigenlijk thuis in de retoriek. Het zijn trucs om het publiek mee te krijgen, of om de opponent omver te praten, maar bij het zoeken naar de waarheid zijn de metaforen hinderlijk. Ze brengen ons op een dwaalspoor. Wie, zoals Foucauld, beweert dat de maatschappij eigenlijk een gevangenis is, is een zwetser en een leugenaar. Laten we de metaforen, waar we ons zelf op betrappen, uitdrijven met pek en zwavel. Opdat de wetenschap zuiver blijve.

Nu, dat is een standpunt. Maar wel een beetje een armoedig standpunt, want er zal veel moeten worden uitgedreven, uit de economie. Overgeleverde leerstukken mogen niet langer bij hun oude naam genoemd worden. De Onzichtbare Hand bij voorbeeld; die zal misschien kunnen worden aangeduid als een cybernetisch systeem, of een systeem dat homeostase vertoont, en zulke uitdrukkingen missen toch iets van de charme, en eigenlijk ook wel van de inhoud, van de oude metafoor. De Kringloop moet ook weg, met zijn impulsen en zijn lekken en zijn sterke suggestie dat de stroom geregeld kan worden door aan de kranen te draaien (Ecocirc). Zelfs het Evenwicht wordt verdacht, iets dat door post keynesiaan misschien wordt toegejuicht, maar hoe kunnen we de onevenwichtigheden waar deze laatste school zo in is geïnteresseerd, doen uitkomen als we ze niet afzetten tegen het evenwicht? Het woord Groeipad is misschien ook taboe en de schoksgewijze afwijkingen ervan dus ook. Wat overblijft is de algebra, en de specificatie van de vergelijkingen, en het zoeken naar de numerieke waarde van de parameters. De economie blijft na deze beeldenstorm achter als een enigszins kaal vak. Exact maar kaal.

Om de mate van kaalslag te beseffen moeten we ons realiseren hoe rijk het ongeweten geestesleven van de economie met metaforen is doorschoten. Ze zitten daar niet zomaar. Ze zijn aan het werk. Daarom is de opvatting onjuist dat het

slechts ornamenten zouden zijn in de taal van de orator. Metaforen zijn op zijn minst óók nog bronnen van inspiratie. De metafoor houdt een uitnodiging in om de dingen en de samenhangen in een bepaald licht te zien. Dat kan, in intellectueel opzicht, productief werken. Wie eenmaal het beeld van de Onzichtbare Hand of van de keynesiaanse Waterleiding in het onderbewustzijn heeft zitten wordt geprikkeld tot een researchprogramma dat deze metafoor waar maakt. Als dat researchprogramma wetenschappelijke vruchten afwerpt, in de zin van toetsbare hypothesen, is het beeld, hoezeer ook letterlijk vals, toch ergens goed voor geweest. Ik denk dat zelfs een purist dit wel zal willen toegeven, net zoals strenge positivisten soms toegeven dat Paul Feyerabend, die methodologische anarchist, een klein beetje gelijk heeft als hij wijst op het chaotische en het poëtische karakter van de creativiteit 1). In het onderbewuste rommelt en spookt het. Daarvan profiteert niet alleen de dichtkunst maar ook de wetenschap. Maar wat er ten slotte aan wetenschappelijks uitrolt moet de toets van de wetenschappelijke methode doorstaan. Dan wordt de metafoor verlaten en komen we in het rijk van de falsificatie. Op dat terrein heeft Feyerabend weinig zinnigs in te brengen – hij wil alle remmen losgooien en de wetenschap verkopen aan de gochelaars en de zwendelaars.

Jawel, dat vind ik ook, maar er is toch meer aan de hand. In dat onderbewuste van de economie is niet alleen de chaotische creativiteit aan het werk, maar er speelt zich ook nog wat anders af. Daar leven ook de beelden, en de metaforen, die met elkaar onze kijk op de samenleving bepalen. Die samenleving is een projectie van onszelf. Noem het een gestalte. Geloof, hoop en liefde werken daaraan mee, en hun tegengelden: ongelooft, wanhoop en haat. Niets mee te maken, in de wetenschap, hoor ik zeggen? Wie dat meent heeft toch weinig begrepen van de manier waarop mensen denken, en economen zijn ook mensen, net zo goed als juffrouw Laps een zoogdier was. Economen denken niet alleen in termen van productiefuncties (trouwens ook al een metafoor, met die vreemde kapitaalgoedervoorraad erin, die uit *jelly* bestaat, of uit *leets* of uit *putty*) en consumptiefuncties en investeringsfuncties en vraag- en aanbodfuncties; zij denken niet alleen in termen van prijselasticiteiten, inkomenselasticiteiten, rente-elasticiteiten, loonelasticiteiten; in termen van multiplicatoren en acceleratoren. Al deze functies en parameters vormen met elkaar een structuur, en voor welke structuur wij – onbewust? – kiezen wordt niet alleen bepaald door de uitkomsten van econometrisch onderzoek. Zulk onderzoek is en blijft brood- en broodnodig, de structuren moeten stellig kwantitatief worden bepaald, maar de *Gestalt* hangt mede af van de beelden en de metaforen. De emoties doen mee. Men kan dat betreuren, maar daar wordt het niet anders van.

* De schrijver, verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen, heeft het genoegen gehad twee andere werknemers van die instelling te ontmoeten die specialisten zijn op het onderhavige terrein. Hij heeft veel van ze geleerd en met name ook van hun boeken, te weten: J.J.A. Mooy, *A study of metaphor*, Amsterdam, 1976 en: F.R. Ankersmit, *Narrative logic, a semantic analysis of the historian's language*, Den Haag, 1983. Zij zijn uiteraard niet verantwoordelijk voor mijn opvattingen.

1) P. Feyerabend, *Against method, outline of an anarchistic theory of knowledge*, Londen, 1975.

Hetzelfde kan ook anders worden gezegd. Economen, en zelfs de puristen onder hen, vertellen graag een verhaal. Over wat belangrijk is in deze maatschappij en wat niet. Over de relevantie van bepaalde waarnemingen. Over de manier waarop de boel in elkaar zit. Over de historische ontwikkeling van de maatschappij, tot nu toe, en over hoe het verder zal gaan (dit laatste natuurlijk alleen in kleine kring, sinds het voorspellen zo verdacht is geworden). En ook omvat dat verhaal iets, al is het nog zo impliciet, over onze eigen plaats in die maatschappij. Dat laatste hoort namelijk bij ons zelfbeeld. Economen hebben meestal een zelfbeeld, net als andere mensen. Noem het een identiteit. Deze identiteit omvat ook economische relaties. Ieder verhaal dat wij over de economische samenhangen vertellen, zegt iets over de verteller. In deze verhalen speelt de metafoer een rol. Soms een ondergeschikte en soms een overheersende, maar dat weten we pas als we erover hebben nagedacht. De meeste economen doen dat niet. Ze vermijden het onderwerp of beschouwen het als onwetenschappelijk. In deze geest bij voorbeeld Mark Blaug, die „storytelling” verwerpt op grond van de lage falsifieerbaarheid, maar zich daardoor afsnijdt van enige reflectie op de rol der metaforen 2). Een uitzondering is Kenneth Boulding, die niet alleen een boek heeft geschreven over de beelden (*The Image*, Ann Arbor, 1956) maar daarin zelfs een lans breekt voor een aparte interdisciplinaire wetenschap, de *eiconics*, die een metatheorie van de beelden zou moeten verschaffen. Dat is er niet van gekomen.

Sommige metaforen zijn dwingend. De maatschappij is een strijdtoneel – wie dat gelooft ziet opeens een aantal verschijnselen in een helder licht. Er bestaan twee klassen die elkaar flink bij de keel hebben. De heersende klasse der kapitalisten ligt boven en perst de meerwaarde uit de onderliggende klasse. De bovenbouw is erop gericht deze uitbuiting te bestendigen en te verdiepen. De wetten, het recht, de zogenaamde democratie, de „verzorgingsstaat”, het onderwijs, de universiteiten, de sport, de gemeentelijke vuilophalendienst, het dient allemaal het belang van de bovenliggende klasse. Er moet door de onderliggende klasse worden teruggevochten, in de bedrijven, in de wijken, op de scholen – dat is de wet van de klassenstrijd. Dit verhaal valt haast niet te falsifiëren. Het marxisme leent zich dan ook ternauwernood voor bestrijding binnen de traditionele wetenschap. Maar wij kunnen het verhaal wel verwerpen, zij het op andere gronden dan die à la Popper. Wie de maatschappij ziet als een slagveld en oproept tot aanhoudende strijd is slecht. Het is een slecht verhaal. De metafoer is slecht. Marxisten zijn slechte mensen. Wie deze draai in mijn gedachtengang volgt zal met schrik constateren dat metaforen en verhalen opeens worden onderworpen aan een morele beoordeling – hoe onwetenschappelijk! En hoe begrijpelijk dat de positivisten zo weinig moeten hebben van die metaforen en die verhalen!

Maar ook hier geldt weer dat we geen problemen oplossen door ze te ontkennen. Iedere econoom die de macro-economie beoefent en dus de gehele economische samenhang wil bekijken, stuit niet slechts op emoties, die onze metaforen begeleiden, maar ook op morele problemen. Er moeten namelijk, impliciet of expliciet, uitspraken worden gedaan over wat belangrijk is en wat niet. Het staat de wetenschapsbeoefenaar vrij om uiterst onbelangrijke problemen te bestuderen, maar wie over de *Gestalt* van een hele samenleving spreekt wordt geacht enig gevoel voor proportie te bezitten. Hij of zij mag niet zoveel aandacht concentreren op het bijna irrelevant dat het relevante uit het gezicht verdwijnt. Zo vind ik persoonlijk iedere vorm van macro-economie immoreel die de werkloosheid bagatelliseert (werklozen zijn eigenlijk met vakantie – dit idee komt tegenwoordig voor, ondersteund door wiskunde). Ook het onder het kleed vegen van verdelingsproblemen lijkt mij afkeurenswaardig. Nog erger dunkt mij ongevoeligheid ten opzichte van het milieubedrijf, want daarbij staat het belang van latere generaties op het spel en die hebben geen stem. Al deze kwesties doen zich

voor als we een verhaal gaan vertellen – het verhaal kan immoreel zijn. Omdat metaforen nauw verbonden zijn met de narratieve economiebeoefening roepen ze hun eigen ethische problemen op. Er bestaan *kwalijke* metaforen, die leiden tot *stuitende verhalen*, verteld door *slechte* mensen.

De marxistische metafoer van het slagveld is hiervan een pakkend voorbeeld. Des te pakkender omdat de Marxisten niet alleen een verwerpelijke kijk op het kapitalisme hebben, maar bovendien in eigen huis, onder het „werkelijk bestaande socialisme”, op immorele wijze omspringen met andersdenkenden. Die dingen hangen met elkaar samen. Maar omgekeerd zijn ook die verhalen en die metaforen slecht die de realiteit *verharmlosen*. Ieder moet voor zich zelf uitmaken wanneer zo iets gebeurt. Het lijdt geen twijfel dat veel kritiek van de post keynesianen op de neo-klassieke evenwichtssystemen wordt geïnspireerd door het idee dat de neoklassieke wezenlijke kanten van de moderne maatschappij onderbelichten – de multinational, de macht, de manipulatie. Lelijke dingen dus. Ook de post keynesianen ontwaren iets van een strijdtoneel, of een rollenspel – in elk geval een metafoer die slaat op een onrustige maatschappij, vol conflicten, vol mogelijkheden van een ongunstige afloop, maar minder dogmatisch en vooringenomen dan de Marxisten.

Hoe geheel anders werkt de rustgevende metafoer van het bos. De bomen en het andere gewas groeien organisch, in onderlinge ecologische samenhang. Ze bloeien en vergaan, maar het bos blijft eeuwig bestaan. Het bos groeit volgens een logistische curve. De groeiwoet is gelijk aan de rentevoet. De tuinman moet er liefst afblijven, hoewel soms een beetje snoeien en rooien wel eens heilzaam kan zijn. Wie dit beeld in zijn onderbewuste heeft zitten vertelt andere verhalen dan de post keynesianen.

Nog weer anders ziet het systeem eruit wanneer wij geloven dat het economisch leven *eigenlijk* een soort vliegtuig is. Er is een start naar „self sustained growth”. In de cockpit zitten de mannen die voor de besturing zorgen, want er moet natuurlijk bestuurd worden. Hoewel, er bestaat ook nog zo iets als een automatische piloot. Die werkt soms wel en soms niet, en de kernvraag is wanneer de besturing door bewust ingrijpen moet worden overgenomen. Dit keynesiaanse verhaal kan worden verteld in optimistische termen: de piloten zijn intelligente mensen en de technologie wordt steeds perfecter. Een meer recente versie twijfelt aan de kwaliteit van de machine en aan die van de bestuurders; er vinden misschien wel vechtpartijen plaats in de cabine. Het vliegtuig zwalkt ver uit de koers.

Zulke verhalen kunnen worden gestaafd met talloze voorbeelden, die gegrepen zijn uit het volle leven. Verificatie ondersteunt de colligatie. Naarmate de metafoer sterker werkt komen de voorbeelden makkelijker aanzetten. De metafoer lijkt op de dwarsfluit van de rattenvanger van Hameln: eerst komen de ratten en ten slotte ook de kinderen. De feiten volgen het pijpen, niet andersom. Dat is de kracht van de sterke metafoer: zij zet de wereld naar haar hand. Daarom ben ik van mening dat wij, als economen, de metafoer in de gaten moeten houden. Want ook de puristen, die hun handen in onschuld wassen, doen mee aan de colligatie en de vorming van een *Gestalt*. Zij hebben misschien iets van *Spaceship Earth* in de onderste lagen van hun bewustzijn. Of zij hebben

2) M. Blaug, *The methodology of economics or how economists explain*, Cambridge, 1980. Dit markante boek is tamelijk puristisch in de zin van Popper. Anders dan de titel doet vermoeden beantwoordt Blaug eerder de normatieve vraag (hoe moeten economen te werk gaan?) dan de vraag naar hoe economen in feite te werk gaan. Had hij uitgeplozen wat economen zoal doen als ze de werkelijkheid verklaren, dan had hij de colligatie niet zo kort afgedaan. Niemand weet beter dan hij tot welke vreemde retoriek wij in staat zijn.

Thomas Schelling gelezen, en zijn onder de indruk van de onontkoombare wetten van de stoelendans 3). Of zij geloven, diep van binnen, toch in de oude onzichtbare hand – de meest meeslepende metafoor die de economie ooit heeft gekend, en die tegenwoordig weer in de mode is geraakt onder invloed van de ratex-school (een tamelijk immorele club, maar dat is hier niet aan de orde; zie daarvoor mijn bijdrage *Homo economicus* aan het jubileumnummer van het *Hollands Maandblad*, juni 1984.).

Wat ik hier bepleit is in eerste aanleg simpel: economen moeten zich bewust zijn van hun eigen denkwijze, en dus ook van de rol die de metaforen daarin spelen. Het helpt niet als we ze proberen te verdringen; waar dat toe kan leiden is sinds Freud min of meer bekend. Maar in tweede aanleg is mijn programma niet zo erg simpel. Want wie zich gaat interesseren voor de metaforen, de verhalen, de *Gestalt* stuit op dingen die in de wetenschap een slechte naam hebben. Terloops kwam al even ter sprake dat metaforen kunnen worden beoordeeld aan de hand van morele criteria, en de economie heeft zich nu juist willen ontworstelen aan het odium, een *moral science* te zijn. Maar daar kunnen we naar mijn mening toch niet onder uit – ik zei het al, feitenselectie, keuze van het relevante (en het irrelevant), maatschappijbeeld, het impliciete verhaal, dat zijn allemaal onderwerpen van ethische reflectie.

En een volgende complicatie is dat we gaan nadenken over de economische retoriek: de manier waarop economen elkaar trachten te overtuigen. De argumenten in het debat, die succes oogsten, beogen de perceptie van de opponent te veranderen. Zijn *standpunt*, dat is de locus van waaruit hij de wereld waarneemt, moet worden verplaatst. Want meningsverschillen vloeien, volgens Aristoteles, voort uit een verschil in locus. De retorica moet deze verschillen verkleinen. Dat is de mooie kant van de retorica: het zoeken naar de *locus communis*. De lelijke kant is dat we elkaar proberen voor schut te zetten, dat we de rechter proberen te beïnvloeden met behulp van effectbejag, en dat de waarheid ondergeschikt wordt gemaakt aan het eigen gelijk. Dat is de Romeinse variant van de retorica: alle middelen zijn goed als ze invloed op de rechter uitoefenen. Daarom staat de retorica bij velen in zo'n kwade reuk, en willen de meeste economen het woord liever niet horen. Als iemand ze vertelt dat J.P. Guépin (*De beschaving*, Amsterdam, 1983) gelooft dat de vooruitgang in de wereld van de geest te danken is aan de retoriek trekken ze de wenkbrauwen op – het boek zelf hebben ze niet gelezen. Het idee van de econoom Donald McCloskey 4) die van de retorica veel heil verwacht (voor de kwaliteit van de argumentatie, voor onze relaties met niet-economen) wordt, voor zover mijn waarnemingen reiken, ook al niet met sympathie begroet.

Een derde complicatie van mijn simpele standpunt, inhoudende dat wij onze metaforen niet moeten verdringen, zit bij het gevaar dat wij ze gaan accepteren. Of sterker, dat we ze gaan cultiveren. Toen Multatuli de ergernis van juffrouw Laps weergaf liet hij de lezer duidelijk merken dat ze geen zoogdier wou zijn, maar hij liet in het midden waar die afkeer op berustte. Het is denkbaar dat het preutse meisje de uitdrukking ver van zich wierp omdat ze voelde dat er een zui-gende werking van uitging: wie een zoogdier wordt genoemd, en dat accepteert, gaat er zich misschien wel naar gedragen. Als wij te veel aandacht krijgen voor onze metaforen en voor onze colligatie gaan we ons misschien wel gedragen als redelij- kers, als journalisten of als zwetsers. En dan vergeten we dat de kern van de economie natuurlijk ligt bij de strenge logica en bij het aan spelregels gebonden empirisch onderzoek. Die verschuiving in de wetenschap kan nooit de bedoeling zijn; zeker niet de mijne. Want ieder verhaal heeft een ruggegraat: de structuur van de maatschappij waarover de verteller vertelt en waar de metaforen op slaan. Die structuur – dat is de vorm van het model en de numerieke waarde van de parameters – moet worden onderzocht. Dat is de eigenlijke taak van de economische wetenschap, en daar kunnen we makkelijk van afgeleid worden door een losbandige praktijk van colligatie en retoriek.

Daarom kan ik me heel goed voorstellen dat een econoom zegt: „De econoom is een koele wetenschap, die zoekt naar verifieerbare of falsifieerbare hypothesen. De metafoor, die immers verwijst naar iets alsof het iets anders was werkt daarbij alleen maar storend . . . D.C. al Fine” 5).

J. Pen

3) T.C. Schelling, *Micromotives and macrobehavior*, New York en Londen, 1978. Dit prachtige overzicht van de manieren waarop het individu in de fuik van de interactie met anderen kan lopen, staat stijf van de metaforen, maar is tegelijkertijd zeer streng in zijn logica en zijn algebra. Het kan blijkbaar allebei tegelijk.

4) D.N. McCloskey, The rhetoric of economics, *Journal of Economic Literature*, 1983, nr. 2. Er is ook naar mijn mening veel op dit stuk aan te merken; zo verwacht de auteur model en metafoor. Maar hij gaat serieus in op een probleem dat anderen laten liggen.

5) Er valt over dit onderwerp – colligatie, metaforen, retoriek – wel iets meer te zeggen. Juister gezegd: er bestaat een enorme hoeveelheid literatuur over, die bij de meeste economen nauwelijks bekend is. Ik hoop daaraan nog iets toe te voegen in het verslag van de Hennipman-lezing 1984, onder de titel *Among economists, reflections of a Neo-classical Post Keynesian*, wellicht 1984. Daar komen 21 metaforen ter sprake.